

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASI'NDA BİLİM VE TEKNİK [MAKALELER]

Editör
YAVUZ UNAT

ISBN 975-6665-47-3
Lotus Yayınevi - 48

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASI'NDA BİLİM
[MAKALELER]

Editör
YAVUZ UNAT

Kapak Tasarımı: Likya

Kapak resmi, *Suver el-Kawākib*'tan alınmıştır.

© Lotus, 2008

Bu kitabın tüm hakları Yavuz Unat ve Lotus Yayınevi'ne aittir.
İzinsiz kopyalanması hukuki sorumluluk doğurur.

Baskı Notları

Lotus Yayınevi, Ocak 2008, Ankara (1000 Adet)

Baskı: Öncü Basımevi

Kâzım Karabekir Caddesi 85/2 İskitler-Ankara
Tel: (312) 384 31 20

Lotus Yayınevi

Tel: (312) 433 08 14 Faks: (312) 431 27 12
e-posta: lotus@lotuskitap.com
www.lotuskitap.com

Lotus Yayınevi, ERSAN-ER Yayın Reklam Matbaa Bilgisayar
Bilişim ve İletişim Ticaret Limited Şirketi yayın markasıdır.

İBN NEFİS VE ESERİ *EL-MUCEZ**

ESİN KÂHYA

İbn Nefis XIII. yüzyılda yaşamış olan önemli bir bilim adamıdır. 1210 yılında Şam'da doğmuştur. O dönemde Şam önemli bir kültür merkezi idi. Özellikle tıp bilimi açısından Şam'ın özel bir yeri olduğu bilinmektedir. İbn Nefis bu müsait ortamda tıp tahsil etmiştir. O devirde müstakil bir tıp okulu yoktu; hastahaneler aynı zamanda tıp öğretimini de yürüten kurumlardı. İbn Nefis tıp tahsilini Nurettin Zengi Hastahanesi'nde yapmıştır. Oradaki öğretmenleri arasında Muhazza' b el-Din Abdurrahim İbn Ali (ölümü 1230) zikredilebilir.

İbn Nefis tıp tahsilinin yanı sıra gramer, mantık ve hukuk tahsil etmiştir. Daha sonra Kahire'ye giden İbn Nefis, orada Nasırı Hastahanesi'nde çalışmıştır. İbn Nefis'in, tedavinin yanı sıra birçok öğrenci de yetiştirmiş olduğunu biliyoruz. Öğrencilerinden biri de İbn el-Kuff'tur.

İbn Nefis Arap Dilinde otorite olarak kabul edilmiş; çağdaşı Bahaeddin Muhammed ibn el-Nakkaş tarafından da hürmetle zikredilmiştir. İbn Nefis 18 Aralık 1288 tarihinde Kahire'de ölmüş, bütün varlığını ve kütüphanesini Mansuriye Hastahanesi'ne bırakmıştır.

İbn Nefis çeşitli eserleri olan bir bilim adamıdır. Tıp bilimi dışında vermiş olduğu eserler arasında *el-Muhtasar fî İlmi Usul el-Hadis*,¹ *el-Risale el-Kâmiliye fî el-Sıra el-Nebeviye*'yi verebiliriz. Belli başlı tıp eserleri arasında *el-Muhtar min el-Agdiye*,² *Tefâsir el-İlâl ve Abad el-Emrâd*,³ *Şerh Fusûl*

* Bu makale, *Araştırma* dergisinde yayımlanmıştır (Cilt XIV, Ankara 1992, s. 189-200).

¹ Yazma nüshası Kahire VII, 257'de mevcuttur.

² Berlin 6400'de yazma nüshası bulunmaktadır.

³ Munich 830'da yazma nüshası bulunmaktadır.

l'İbokrat,⁴ *Şerh Takdimat el-Ma'rife li İbokrat*,⁵ *Şerh el-Mesâil el-Tıbbiye li Huneyn*⁶ ve *el-Mucez fi el-Tıb*'i⁷ verebiliriz.

Bu eserlerden ilki, yani *el-Muhtar min el-Agdiye* adlı eser diyet ve gıda maddeleri konusundadır. Burada İbn Nefis, bize çeşitli gıda maddeleri ve yararları hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca günümüz için ilginç olan bir konu, yani sağlıklı beslenme konusunda burada ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür.

İbn Nefis'in tıp eserlerinden bazıları, yukarıda zikredilen adlarından da anlaşılacağı üzere, bazı meşhur tıp otoritelerinin eserleri üzerine yazılmış şerhlerdir. İbn Nefis, İbn Sînâ'nın, Hippokrates'in ve Huneyn İbn İshak'ın eserleri üzerine şerhler yazmıştır. Bunlardan İbn Sînâ'nın meşhur eseri *Kânun fi el-Tıb* adlı eseri üzerine yazmış olduğu şerh şüphesiz en meşhurdur. Bu eserde Abdülkerim Chehade tarafından da belirtildiği üzere, Galen ve diğer tıp otoriteleri tarafından verilen kanın kalbe doğru takip ettiği yol hakkındaki bilgiye itiraz etmiştir. İbn Nefis'e göre, kan kalbin sağ karıncığından sol karıncığına geçemez, çünkü iki karıncık arasında görülebilir ya da görülemeyen hiç bir delik mevcut değildir, yani iki karıncık arasında bulunan septumda kanın geçmesini sağlayacak her hangi bir geçit yoktur.⁸

İbn Nefis'in önemli tıp eserlerinden biri de *el-Mucez fi Tıb* eseridir. Bu eser zamanında ve daha sonra yüzyıllar boyu el kitabı olarak kullanılmıştır. Bunun neticesi olarak, bu eserin birçok yazma nüshası bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ikisi de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yazmalar Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu nüshalardan birisi tarihsiz olup II. Bayezid mührünü taşımaktadır. Bu da onun en geç XVI. yüzyılda kaleme alınmış olduğunu gösterir.⁹ Eserin aynı kütüphanede mevcut ikinci nüshası ise Hicri 1000 tarihini taşımaktadır.¹⁰

⁴ Yazma nüshaları: Berlin 62, 63; Gotha 1897/8; Paris 2843; Bodlein I, 544; Escorial 799; Patna I, 249.

⁵ Berlin 6224; Gotha 1896; Leiden 1296 (?); Bodlein I 639.

⁶ Leiden 1304'de bir nüshası bulunmaktadır.

⁷ İst. Süleymaniye 598; Ankara İsmail Saip II 3578, Mustafa Con 177.

⁸ Abdülkerim Chehade, *İbn en-Nefis et la Decouverte de la Circulation Pulmonaire*, Damascus 1955.

⁹ Mustafa Con, 177.

¹⁰ İsmail Saib II, 4678.

İbn Nefis'in bu eserinin çeşitli yazarlar tarafından kaleme alınmış şerhleri de mevcuttur. Mucez'in şerhlerini yapanlardan biri de Cemalettin Aksarayî'dir. Bu şerhin İstanbul yazma kütüphanelerinde birçok yazma nüshaları vardır.¹¹

El-Mucez, aynı zamanda Türkçe'ye de çevrilmiştir. Eseri, Mustafa İbn Şaban el-Sururî (ölümü 962 H.) Türkçe'ye kazandırmıştır. Mütercim Sururî daha çok felsefi eserlerle ilgilenen ve onlar üzerine şerhler yazmış olan bir müderristir. Onun şerhleri arasında örnek olarak *Isagoci* şerhini verebiliriz. Ayrıca onun bazı edebî metin şerhleri de vardır (*Mesnevi* şerhleri gibi).

Sururî *el-Mucez*'i çevirirken, paragraf paragraf Arapça metni almış ve onların aslını verdikten sonra Türkçe çevirilerini vermiştir. Türkiye'de muhtelif yazma kütüphanelerinde bu çevirinin nüshalarını bulmak mümkündür. İstanbul'da yazma kütüphanelerinde tesbit edebildiğimiz şu nüshalarını sayabiliriz: Süleymaniye Kütüphanesinde Şehit Ali Paşa 2060, Hamidiye 1018, Mihrişah Sultan 345, Fâtih 3542, Kadızade Mehmet 347, Hekimoğlu Ali Paşa 576; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 964 (T) ve 7000 (T).

Bunlardan Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan Mihrişah Sultan 345'deki 1162 (H), tarihli olup, Mehmed ibn Hüseyin tarafından kaleme alınmıştır. Fatih 3542 numarada kayıtlı olan nüsha 1070 (H); Hekimoğlu Ali Paşa nüshası 967 (H), İstanbul Üniversitesi'ndeki 7080 (T) nüshası ise 1153 (H) tarihlidir.

Görüldüğü gibi, *el-Mucez*'in sadece Arapça nüshaları değil, Türkçe çeviri nüshaları da onun Osmanlı İmparatorluğu devrinde yaygın bir şekilde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Eserin çeviri ve Arapça nüshaları yüzyıllar boyu Osmanlı bilim âleminde etkin olmuş ve tekrar tekrar kopye edilerek kullanılmıştır.

Biz birçok Osmanlı hekiminin İbn Nefis'ten yapmış oldukları alıntılarını verdiklerini veya bazılarının ele aldığı konuya ilişkin olarak onun kendilerini destekler nitelikteki görüşlerini sunduklarını görüyoruz. Genellikle onun adı diğer tanınmış tıp otoriteleri arasında zikredilmiştir.

¹¹ Bu eserin belli başlı nüshaları arasında Süleymaniye Şehit Ali Paşa 2060 ve Ankara'da D.T.C.F. Yazma Kütüphanesi Mustafa Con 177 numaradaki yazma eserin kenarına yazılmış bulunan nüshasını gösterebiliriz.

İbn Nefis'in *el-Mucez* adlı eseri genel bir tıp eseridir. Eser 4 fenden meydana gelmiştir. Birinci fen genel olarak insan bedeninin hali, tabii işleri ve onların yararları ile ilgilidir.

Eserin ikinci fenni ilaçlar ve gıdalar hakkındadır. Bu kısımda onun verdiği ilaçlar arasında, kendinden önce yaşamış ve kendi devrindeki hekimlerde de görüldüğü üzere, bitkisel kökenli ilaçlar önemli yer tutar. Onlardan bir ikisini örnek olarak inceleyelim:

İbn Nefis'in ilaç olarak kullandığı bitkilerden biri Acacia dediğimiz bitkidir (Arabistan zamkı). Bu bitki Dioscorides'ten itibaren tıbbî gayelerle kullanılmıştır. Dioscorides bu bitkinin Mısır'da yetiştiğini ve Orta Anadolu'da yetişen bir tipinin de bulunduğunu, bu bitkiden elde edilen usarenin serinletici olduğunu, göz hastalıklarına, özellikle göz ülserlerine, ağız yaralarına iyi geldiğini söylemektedir. Bu bitkiden elde edilen zamk saydamdır; yumurta ile birlikte karıştırılıp, pistül şeklinde yaralarda haricen kullanılmaktadır.¹²

İbn Nefis de bu bitkinin, Dioscorides gibi, göz hastalıklarında yararlı olduğunu kabul etmiştir. Ona göre, bu bitkiler özellikle iltihaplı hastalık ve şişlerde etkindir. Bugün bu bitkinin çeşitli türleri değişik yerlerde kullanılmaktadır. Acacia Senegal denen türünün göğsü yumuşatıcı, sindirim sistemi hastalıklarında etkin olduğu, ayrıca teskin edici özelliği olduğu da bilinmektedir.¹³ Bu son özelliği dolayısıyla İbn Nefis'in de belirtmiş olduğu gibi, iltihaplı yaralarda ve şişlerde müsekkin olarak yararlı olabilir.

İbn Nefis'in *el-Mucez*'de zikrettiği bitkilerden birisi de İklîl el-Mülk'tür. Bu bitkinin Latince adı *Melilotus Officinalis*'tir. Bu bitki de Dioscorides'ten beri bilinmektedir ve tıbbî gayelerle kullanılmaktadır. Bîrûnî bu bitki hakkında Dioscorides'in vermiş olduğu bilgiyi şöyle nakleder: 'Dioscorides bu bitkiyi *istifim* diye adlandırır; ayva gibi yaprakları vardır; iyi cinsi safran rengindedir; bitki ağrı gidericidir. Ekstratı veya usaresi şıra ile karıştırılıp kullanılırsa iyi bir analjeziktir. Çözücü ve toksiktir; sert ve iltihaplı şişlere iyi gelir; lapa şeklinde afyonla alınırsa, iyi olur. Derin yaralara da iyi gelir; az bir toprak ve mercimekle birlikte kulak

¹² Dioscorides, *The Greak Herbal of Dioscorides*, Editör ve Çeviren: Roberty T. Gunther, New York, 1959, s. 72-73.

¹³ Turhan Baytop, *Farmakognozi*, Cilt 2, İstanbul 1971, s. 146; 149-150.

iltihabında yararlıdır. Aynı zamanda, göz iltihabına ve baş ağrısına da iyi gelir.¹⁴

İbn Sînâ bu bitkiyi daha çok kabız yapan droglar arasında zikretmiştir. İbn Nefis, onun İbn Sînâ gibi, kabız yapma özelliğini belirterek, Dioscorides'in de belirtmiş olduğu gibi, çözme ve ağrı giderme özelliklerinden söz eder. Ona göre, bu bitki, göğüs ağrıları ve rutubetli yaralar için çok iyidir. Özellikle ermeni inciri ve mercimekle birlikte kullanılır. Melilotunun iyi bir müsekkin olduğunu ifade etmiştir.

Günümüzde bu bitkinin yaprakları, haricen lapa şeklinde iltihaplarda ve kesiklerde kullanılmaktadır. Hafif balgam söktürücüdür; çay şeklinde içildiğinde soğuk algınlığına iyi gelir.¹⁵

İbn Nefis'in ilaç yapımında veya ilaç olarak kullandığı bitkilerden birisi de anasondur. İbn Nefis, bu bitkiyi Galen'in de kullandığını, ancak onun hakkında vermiş olduğu bilginin uyumsuz olduğunu ifade etmiştir.

Bu bitki çok eski tarihlerden beri medikal gayelerle kullanılmaktadır. Biz onun Eski Mısırlılar tarafından ilaç yapımında kullanılmış olduğunu biliyoruz. Daha sonra aynı bitkiyi Dioscorides, Bîrûnî ve İbn Sînâ da kullanmışlardır. Onlar bu bitkiyi sancı kesici ve gaz atıcı olarak kullanmışlardır. Bîrûnî *Saydana*'sında bu drogun Romalılar tarafından *anisun* diye adlandırılmış olduğunu, tohumunun analjezik ve hafif astrinjent olduğunu söylemektedir; koklandığında diş ağrılarına, vertigoya, göz ve kulak ağrılarına iyi geldiğini ifade etmektedir.¹⁶

İbn Nefis bitkiyi, diğer yazarlardan biraz daha farklı gayelerle kullanmaktadır. Yaralarda, özellikle iltihaplı yaralarda anasonun yararlı olduğunu söylemektedir; örneğin mesane, böbrek, karaciğer ve dalak yaralarında olduğu gibi. Bu bilgiye ilave olarak, anasonun, diğer hekimlerin de belirtmiş olduğu gibi, karminatif ve hafif müsekkin olarak da yararlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, anason, aynı zamanda süt ve meninin artmasını da sağlar.

¹⁴ Hakim Muhammed Said (ed.), *Al Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica*, Karachi 1973, s. 41.

¹⁵ Claire Loewenfeld ve Philippa Back, *The Complete Book of Herbs and Spices*, Londra 1978, s. 179.

¹⁶ Hakim Muhammed Said, s. 44.

Bugün anason daha çok, eskiden beri bilindiği üzere, midevi ve hafif müsekkın olarak kabul edilmektedir ve bu gayelerle kullanılmaktadır. Ayrıca diuretik özelliği olduğu da bilinmektedir. İbn Nefis bu özelliği bilmektedir ve bu nedenle onu çeşitli üriner sistem organlarının yaralarında kullanmakta olduğu düşünülebilir.

İbn Nefis *Mucez*'inde yukarıda görülen bitkilerin yanı sıra sandal, papatya, bakla, fındık, safran, nilüfer, sumak, biber, zeytin, amber, hatmi, çam gibi, daha başka birçok bitkiyi de ele alıp, onların özelliklerini, tıbbi etkilerini tek tek, açıklamıştır. Gerek ilaç yapımında veya ilaç olarak kullanılan, gerekse yiyecek olarak istihdam edilen bitkisel ve hayvansal kökenli maddeleri ele alıp, bunlar hakkında bilgi vermiştir. Bunlar arasında insanın yüzyıllarca besin ve ilaç olarak kullandığı süt de vardır. İslâm tıbbında özel bir yeri olan süt hakkında, İbn Nefis, kendinden önceki hekimlerden de yararlanarak bir hayli ayrıntılı bilgi vermektedir. Sütün hamile hayvanda meydana geldiğini söyler ve hayvan sütüne nisbetle insan sütünün daha yararlı olduğunu, birçok yönden daha üstün olduğunu söylemektedir. Sadece süt değil ondan elde edilen yoğurt ve süt kesmiği de aynı zamanda ilaç olarak çok yararlı maddelerdir.

İbn Nefis'e göre süt, sindirimi hızlandırır; kanın akışını kolaylaştırır; cinsel gücü tahrik eder; meniyi artırır; yaralara iyi gelir. Yaraları sütle yıkamak yararlı olur. Ayrıca süt beyin ve sinirlere de yararlı olur.

İbn Nefis burada ilginç bir noktaya temas etmektedir; bal ve sütün birlikte sindirim ve mide için daha yararlı olduğunu söylemektedir. Ona göre, bal ve süt birlikte ya da ayrı ayrı alınınca, her iki halde de insana yararlıdır. Bal mide ve göz hastalıklarına iyi gelir.

Sütten elde edilen yoğurt ise safavi maddelerin yıkanmasında, atılmasında kullanılır. Aynı şekilde ekşi süt de yararlıdır.

Bugün biz sütü daha çok besin maddesi olarak kullanıyoruz. Sütten elde edilen tereyağı, yoğurt ve peynir de yine aynı şekilde, besleyici oldukları için, besin maddesi olarak istihdam edilmektedir. Bunlar yüksek besin değerleri dolayısıyla özellikle çocukların beslenmesinde ana maddeler arasında sayılmakta, bal ise besin olarak kullanımının yanı sıra, laksatif ve demulcen olarak da kullanılmaktadır.¹⁷

¹⁷ Edward P. Claus ve Varro E. Tyler, *Pharmacognosy*, Philadelphia (USA) 1968, s. 59-61.

İbn Nefis ayrıca, *el-Mucez*'in ikinci fenninde bazı taşlardan da bahsetmiştir. Bunlar arasında hacerü'l-ermeni, hacerü'l-lazüverdi ve hacerü'l-yahudî de vardır. Örneğin bu taşlardan hacerü'l-lazüverdi için 'sevdavî hıltları atmakta yararlıdır' demiştir. Dioscorides de çeşitli taşlardan bahsederken, bu taşla ilgili olarak göz akıntısına iyi geldiğini ve yararlı olduğunu ifade etmiştir.¹⁸ Ancak benzeri bilgiye İbn Nefis'te rastlayamıyoruz.

El-Mucez'in üçüncü fenni bugünkü deyimle, özel patoloji diyebileceğimiz kısım olup, tek tek organların hastalıkları ele alınıp, incelenmiştir. Bu kısımda ilk olarak beyin ve onun çeşitli hastalıkları ele alınarak açıklanmıştır.

İbn Nefis belli başlı beyin hastalıkları arasında şunları sayar: beyin iltihabı (phrenitis), maniya, kuduz (hydrophobia), malihulya, aşk, uykusuzluk, kâbus, teşennüc, ihtilaç, baş ağrısı gibi.

Bunlardan uykusuzluk hakkında bilgi verirken İbn Nefis, onun belli başlı sebeplerini şöyle vermektedir; ateş, üzücü düşünceler, dışarıdaki hareketler ve gürültü. Bunlara ilave olarak, kötü ve katı maddelerle beslenme, malihulya ve kötü hıltlar da uykusuzluğa sebep olabilmektedir. Uykusuzluğa ilaç olarak, afyon, menekşe yağı ve safranı önerir. Afyon biraz menekşe yağı ile karıştırılıp, burundan da verilebilir. Ona göre, aynı ilaçlar baş ağrısı için de iyi gelir.

Biz bugün biliyoruz ki afyon kuvvetli bir uyuşturucudur; çeşitli vesilelerle daha çok uyuşturucu olarak kullanılmıştır. Bugün onun özellikle merkezî sinir sistemi üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Menekşenin ise hafif bir müsekkin olduğu, bununla hazırlanan çay ve şurupların baş ağrısı ve uykusuzluğa iyi geldiği ve yine badem yağı ile hafif laksatif bir şurup yapılabileceği bilinmektedir.¹⁹

İbn Nefis *el-Mucez*'in bu fenninde beyin hastalıklarından başka, göz, kulak, burun, karaciğer, dalak, mide ve bağırsak ve de urogenital sistem hastalıklarıyla ilgili bilgi vermektedir. Bu hastalıkları verirken ilkin hastalığın sebebini, daha sonra araz ve nihayet tedavisini ele alıp açıklamıştır.

İbn Nefis kalp hastalıklarını da yine bu grupta ele alarak incelemiştir; bunların sebebini genel olarak doğal mizaçlardaki bozukluk olarak nitelemiştir. Onun belli başlı kalp hastalıkları arasında hafakan ve ba-

¹⁸ Dioscorides, s. 655.

¹⁹ Claire Loewen ve Philippa Back, s. 264-266.

yılmayı verdiğini görüyoruz. Bayılmayı şöyle belirlemektedir: "Hisler kesilir, kalbin hareketi zayıflar, hafifler, ama durmamıştır; ikisi arasındaki farkı belirleyebiliriz. Bayılmaya sebep kötü mizaçtır; şiddetli ağrı ve acı bayılmaya sebep olabilir. Bayılma sadece kalp, onda toplanan ruh ve kötü mizaç dolayısıyla meydana gelmez, onun meydana gelmesinde diğer organlar ve midenin de rolü vardır. Bazı mide hastalıkları da bayılmaya sebep olabilir".

İbn Nefis bağırsaklarla ilgili hastalıklar arasında ishali bağırsak yaralarını, iltihaplarını, kolik ve zaafalarını verir. Makad hastalıklarını müstakil olarak ele almıştır. Bunlar arasında makad çıkması, kaşıntısı, şişleri (basur memeleri) ve makad ağrıları vardır. Dalak hastalıkları arasında da dalak şişleri açıklanmıştır. Üriner sistem hastalıklarını açıklarken böbrek, daha sonra mesane ve sistemin geri kalan kısmının şikayetlerini ele almıştır.

İbn Nefis bu fende son olarak üreme organlarının hastalıklarını ele almış, ilkin erkekte şehvet noksanlığı, meni çokluğu, şehvet fazlalığı ve daha birçok erkek üreme sistemi ile ilgili hastalıkları anlattıktan sonra, kadın üreme organı ile ilgili hastalıkları incelemiştir. Burada ilkin rahimle ilgili hastalıklardan bahseder; rahim şiş ve ırları gibi doğrudan doğruya organı ilgilendiren şikayetlerin yanı sıra fitik gibi doğrudan doğruya o organı ilgilendirmeyen hastalıklar hakkında da bilgi vermiştir.

İbn Nefis *el-Mucez'in* dördüncü fenninde genel olarak bütün vücudu ilgilendiren hastalıkları vermiş, bunlardan ilkin hummaları ele almıştır. Hummalar genellikle bulaşıcı hastalıklardır. İbn Nefis bu arada sıtma ve çeşitlerini de gayet güzel bir şekilde belirlemiştir. Daha önceki tarihlerde sıtma (malaria) ile ilgili olarak, Hint tıbbında *Susrutalarda* bilgi verildiğini görüyoruz. Daha sonra Hippocrates'in çeşitli sıtma tiplerini çok iyi ayırdettiğini de biliyoruz. Fakat bu hastalık hakkında erken tarihli en iyi ve tam bilgiyi Celsus vermiştir. Celsus, iki günde, üç günde ve dört günde bir gelen hummaları ayırt etmiş, bunların bazılarının karışık bir şekilde ortaya çıkabileceğini de belirtmiştir. Ayrıca onları kendi içlerinde nöbetlerinin gösterdikleri farklılıklara göre de ayırmıştır.²⁰ Muhtemelen İbn Nefis, Celsus'un vermiş olduğu bu bilgilerden haberdardı.

²⁰ Castiglioni, *A History of Medicine*, Çeviren: E. B. Kumbhaar, New York 1947, s. 89, 163, 193. 207-208.

İbn Nefis, sıtma çeşitlerini çok iyi belirlemiş, bu tipleri üç ana grupta toplamıştır. Ancak ona göre, bu gruplar karışık olarak da bulunabilirler. Ayrıca onların gösterdikleri arazlar birbirlerinden farklı olabilir, yani içlerinde de başka gruplar ayırdedilebilir. Örneğin bazı tiplerde titreme ile nöbet başlarken başka birinde ilkin yüksek ateş görülmektedir, bir başkasında ise ilkin üşüme hissedilmektedir. Çünkü bunları yaratan, meydana çıkmalarına sebep olan mizaçtaki dengesizliği oluşturan hıltların farklı oluşudur. Elbette burada İbn Nefis sıtmanın paraziter bir hastalık olduğunu söyleyemezdi. Hastalığın paraziter kökenli olduğu, kendisinden çok sonraki tarihlerde, XIX. yüzyılda Golgi tarafından açıklanmıştır. Golgi'nin vermiş olduğu bilgiyi Achille Monti geliştirmiş ve uzun yüzyıllar kitle halinde ölümlere sebep olmuş olan sıtmanın kanda gelişen bir parazit yüzünden meydana geldiğini ortaya koymuştur.²¹

İbn Nefis'in bu fende ele aldığı bir diğer hastalık da cüzzamdır. Cüzzam da sıtma gibi, erken tarihlerden itibaren insanların korkulu rüyası olmuş bir hastalıktır. Lepa, miskin hastalığı veya cüzzam dediğimiz bu hastalığın, Eski Mısır'da, Hint'te ve Çin'de görülmüş olduğuna dair bilgiler vardır; İbn Nefis hastalığın bulaşıcı olduğu çok eski tarihlerde belirlenmiş ve hastayı tecrit etme yoluna gidilmiş olduğunu söyler. İlginç olan nokta, cüzzamın salgın halinde görüldüğü devrelerden biri de XIII. yüzyıla rastlamaktadır ki bu da yazarımız İbn Nefis'in yaşadığı yüzyıldır. Avrupa'da XIII. yüzyılda Haçlı Seferleri sırasında cüzzamın yaygın bir şekilde görüldüğü bilinmektedir.

İbn Nefis *el-Mucez*'de, yukarıda da ifade edildiği gibi, cüzzam hakkında da bilgi vermiştir. Eserinde hastalık sebeplerini devrindeki tıp bilgisine uygun bir şekilde açıklarken, cüzzamın hıltlar ve mizaçlara bağlı olarak ortaya çıktığını söylemektedir. Ona göre, hastalık, hastadan hastaya temas yoluyla geçer; hastalığın ortaya çıkışı ise havanın mizacındaki bozukluklara bağlıdır.

İbn Nefis, cüzzamın tanısını verirken özellikle onun meydana getirdiği yaralar üzerinde durur: "Cüzzamda yaralar ilkin kızıldır; daha sonra siyahlaşır; yaralar yüzde, bilhassa burunda görülür; kıllar dökülür; kanallar da enfekte olmuştur; burunda büyüme görülür. Hastalık iler-

²¹ A.g.e., s. 808-826.

ledikçe, yaralar kıızıdan siyaha dönerken, burun, parmaklar vs. gibi organların ilerleyen yaralar neticesinde düştüğü görülür.”

Bugünkü cüzzam tanısıyla, İbn Nefis'in yukarıda aktarılmış olan tanısı bir hayli benzerlik göstermektedir. Onun vermiş olduğu tanı günümüzde *lepra tüberosa* dediğimiz cüzzam tipine uygunluk göstermektedir.²²

İbn Nefis cüzzam tedavisinde iyi beslenmenin önemini vurgulamaktadır; ayrıca hamamın hastaya iyi geleceğini söylemektedir. Bugün de cüzzamda beslenmenin önemi bilinmektedir. Her ne kadar yaralar tamamen iyileşmese de onları yıkamanın hastayı ferahlattığı kabul edilmektedir. Ayrıca, İbn Nefis menekşe yağı gibi, hafif müsekkkin özelliği olan bazı bitkisel yağların kullanılmasını da önerir.

İbn Nefis'in ele aldığı bulaşıcı hastalıklardan birisi de vebadır. Cüzzam gibi veba da yüzyıllar boyu kitle halinde insanların ölümüne sebep olmuştur. Veba konusunda ilk derli toplu bilgiyi veren Rufus Ephesus'tur (M.S. I. yüzyılın sonları). Ancak ondan önce ve sonraki tarihlerde önemli veba salgınları görülmüştür. Örneğin M.S. 166'da Roma'da, M.S. 251'de Kıbrıs'ta görülen veba salgınları gibi.

İbn Nefis *el-Mucez'de* vebanın hava, daha genel bir ifade ile, çevre şartları dolayısıyla ortaya çıktığını söylemektedir. Pislik, yeterince temiz olmama ve kokuşma bu hastalığın görülmesi için hazırlayıcı, teşvik edici unsurlardır. Bugün de kabul edildiği üzere, hastalığın daha çok iklime bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmekte ve yine bu hastalığın kış ve sonbaharda, nemli havalarda ortaya çıktığını söylemektedir. Ayrıca haşerat ve farelerin de bu hastalığa sebep olduğunu ilave etmektedir. Eğer vücut dengeli bir mizaca sahipse, sükûnet içinde olacaktır, yani hastalığa yakalanmayacaktır. İbn Nefis, bu hastalıktan korunmak için ekşi nesnelerin yenmesini, yani asidik maddelerin yararlı olacağını söylemektedir; ayrıca hayvanın temizlenmesinin gerekliliği üzerinde de ısrarla durmaktadır.

İbn Nefis tedavide misk, amber gibi kokulu bitkiler önermektedir. Muhtemelen bunlar daha çok havanın temiz kokması için önerilmiştir. Bunlara ilave olarak, bazı meyvalar ve sebzeler de önerir. Bunların arasında şeftali ve ayva da vardır; ayrıca safran gibi bazı droglar da mevcuttur. İbn Nefis'in vebanın tedaisinde önermiş olduğu droglardan kafur

²² Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara 1953, s. 588.

İslâm tıbbında daha çok çürümeyi, kokmayı geciktiren bir madde ihtiva ettiği için bu gaye için kullanılmıştır; aynı şekilde Osmanlı hekimleri onu kan toplayıcı, antiseptik ve ağrı giderici olarak kullanmışlardır; daha sonra da aynı gaye ile kullanılmış olduğu görülmektedir. İbn Nefis'in kullandığı gül suyu ise her zaman hafif bir müsekkin olarak kullanılmıştır.

Veba özellikle XIV. yüzyılda çeşitli ülkelerde salgın halinde görülmüş, hastalığın elbise ve çeşitli eşya ile bulaşabileceğini ilk defa söyleyen kişi Granadalı el-Habîb (1313-1374) olmuştur. Aynı şekilde, bir başka müslüman hekim İbn Hatima da 1369'da bir veba salgınından bahsetmektedir.

Avrupa'nın çeşitli yerlerinde görülen salgınlar dolayısıyla bazı Avrupalı hekim ve yazarların da veba salgınlarından bahsettiğini görüyoruz. Bunlardan Guy de Chauliac 1348'deki salgınla ilgili olarak bilgi verirken, veba salgınında hastaların 5 günde öldüğünü söyler; hastalığı almadan kimse hastanın yanına yaklaşmamaktadır. Kısacası şefkat ölüm demektir. O da İbn Nefis gibi, havanın temizlenmesi ve asitli nesnelerle çürümenin önlenmeğe çalışılması gerektiğini ifade eder. Yine bazı meyvalarla yaraların dışarıdan işletilerek tedavi edilmesini söyler ve yaraların bazılarında dağlama yoluyla tedaviyi önerir.²³ Günümüzde ise vebanın tedavisinin antibiyotiklerle yapıldığını bilmekteyiz.²⁴

Yukarıda bahsedilen bulaşıcı hastalıkların yanı sıra, İbn Nefis *el-Mucez* adlı kitabında deri hastalıklarından da bahsetmektedir. Bunlar arasında kellik, saç dökülmesi, fazla kıvrıkcık saç, saç ağarması, çillilik veya çillerin meydana gelişi, saç uzaması, ciltteki lekeler, ciltteki renk kaybolması gibi, sadece cilt ve saçla ilgili olan bazı hastalıkları açıklar ve onların tedavi yolları ile ilgili önerilerde bulunur.

İbn Nefis yukarıda bahsedilen konularda (hastalık ya da şikayetlerde) her birinin sebeplerini verir ve ne gibi tedavi ya da önlemler alınması gerektiğini anlatır. Burada verilen droglar genellikle nemlendirici, cildi besleyici özelliğe sahiptir. Örneğin saç dökülmesinde önerdiği droglar genellikle nemlendirici bitki usareleri ve de bazı bitkisel yağlardır; bunlar saç köklerini nemlendirip, besleyerek, saçın yeniden çıkmasını temin edebilecektir.

²³ Castiglioni, s. 253-361.

²⁴ Behiç Onul, s. 563-571.

İbn Nefis ayrıca, derideki lekelerden bahsetmiştir; hatta bunları ayrı ayrı ele alarak incelemiştir. Ona göre, çillerin meydana gelişi kanla ilgilidir. O kısma gelen damarlardaki tıkanıklık çillere sebep olmaktadır. Deride görülen beyaz ve siyah lekeler ise mizaç bozukluğu, yani balgam ya da sevdavî hıtlar dolayısıyla meydana gelmiş olabilir.

İbn Nefis'in beyaz lekeler dediği, ya da bir başka tabirle derinin renginin açılması, günümüzde *vitiligo* dediğimiz hastalık olmalıdır. Hastalıkta süt ve fildişi, beyaz, etrafı koyu kahverengi hiperkronik hale ile çevrili, muhtelif büyüklükte ve sayıda plaklar meydana gelmiştir.

İbn Nefis bu lekelerin hıtlardaki dengesizlikten dolayı meydana geldiğini söylemektedir; dolayısıyla, mizaca eski dengesini kazandıracak droglarla hastalığı tedavi yoluna gitmiştir. Ona göre, ayrıca bünyeyi güçlendiren, deriyi yumuşatan ilaçlar da hastaya verilmelidir. Zamanla cilt kendi eski rengine kavuşacaktır. Bugün biz akromik lekerin bazen kendiliğinden veya tedavi sonucunda iyi olabileceğini biliyoruz. Tedavide bergamut esansı ile yapılmış losyonlar ve fotosensibliteyi artıran maddeler kullanılır.²⁵

İbn Nefis *el-Mucez*'de son olarak zehirlerden bahsetmektedir. Bunlar hayvanî, bitkisel ve madenî olarak ayrılmaktadır. Madenî olanlar arasında civa, arsenik, zaç, şap gibi maddeler bulunmaktadır. Hayvanî kökenli olanlar arasında ise çeşitli hayvanların safra keseleri, örneğin köpek ve tavşanın safra kesesi bulunmaktadır. Burada ilgimizi çeken bir nokta da ekşi ve bozuk hayvani maddelerin zehir etkisi yarattığının belirtilmesidir. Nebati kökenli zehirler arasında ise ban otu, afyon ve daha birçoklarını vermektedir.

Yukarıda çeşitli kısımlarından verdiğimiz örnekleriyle tanıtmağa çalıştığımız İbn Nefis'in *el-Mucez* adlı eseri yüzyıllar boyu etkili olmuş ve mevcut nüshalarından da anlaşılacağı üzere yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bugün dahi incelendiğinde çeşitli kısımlarında bize ilginç gelebilecek bilgiler mevcuttur.

²⁵ Faruk Nemlioğlu, *Deri Hastalıkları*, İstanbul 1979, s. 391-393.